

Є. К. Чернухін
кандидат філологічних наук
Інститут історії України
НАН України
м. Київ

**МОВА НОТАРІАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ
ІТАЛІЙСЬКИХ ГРЕКІВ XII–XIII ст.
(ЗА ФРАГМЕНТОМ СЛОВНИКА ЮРИДИЧНИХ ТЕРМІНІВ XI–XII ст.)**

Нотаріальні документи Великої Греції (так називали з давніх-давен грецькі колонії в Південній Італії) так само, як і рукописи італійського походження взагалі, – не характерні явища для наших широт. Проте в рукописній спадщині українських бібліотек та архівів серед розмаїття східноєвропейських кодексів і документів подекуди трапляються й рідкісні для нас знахідки західно- або південноєвропейського письма. Одна з таких пам'яток перебуває в складі конволюту юридичних, переважно, текстів XI–XIII ст. (ІР НБУВ, ф. I, № 137). Це фрагмент, власне, один аркуш тлумачного словника правничих термінів, створеного десь наприкінці XII – на початку XIII ст. Інші частини збірника це: 1. Статті візантійського права, так званий *Synopsis Basilicorum* (*Procheiron*), за алфавітом¹; 2. Новели візантійських імператорів 935–966 рр.²; 3. Уривок тлумачення невідомого автора на 11-у главу Послання апостола Павла до Римлян³. Останній уривок, який ми датуємо X–XI ст., швидше за все, додали до юридичних текстів під час укладання конволюту. Хаотичний сучасний склад кодексу свідчить про неспроможність його власників читати грецькі рукописні тексти, що й призвело до випадкової послідовності аркушів його головних частин, зшитих заново у 36 зошитів по 4–8 аркушів у кожному. Відтак різні за змістом рукописи були переплетені в одній оправі (326 x 243 x 60), виготовленій з картону та синього паперу на кшталт інших кодексів тодішнього власника. На шкіряному корінці оправі відбита умовна назва кодексу: MANUSCRIPT | GREC; нижче: тиснення золотом – герб “Долива”; на звороті нижньої кришки: етикетка-екслібрис – той самий герб з написом навколо щита BIBLIOTHEKA ZANICKA; на корінці – теж маленька марка-ярлик з інвентарними числами 625/60II. Усе це, а також архівні справи ІР НБУВ допомагають нам з'ясувати принаймні частину історії кодексу.

Конволют надійшов до Києва 1921 р. разом із книжками та рукописами Загінецької бібліотеки (від топоніма *Загінець*), найвідомішим власником якої наприкінці XIX ст. був польський художник, нумізмат і колекціонер старожитностей Болеслав Старжинський. До роду Старжинських бібліотека надійшла після смерті магната Антонія Урбановського, який зібрав велику колекцію книжок у своїй садибі в Цепцевичах. Пізніше, після 1912 р., бібліотека Старжинських була продана, вивезена із Загінців і потрапила до маєтку Браницьких у Білій Церкві, звідки значна частина книжок була уривками, упродовж 1921–1927 рр., перевезена до Києва, до заснованої 1918 р. бібліотеки Всеукраїнської академії наук. Численні рукописи Загінецької бібліотеки, серед них і рукописні каталоги зібрання, надійшли до відділу рукописів бібліотеки ВУАН⁴. Конволют належить до перших надбань відділу рукописів – його зареєстровано 25 червня 1921 р.⁵ У 1933 р. під час написання оглядової статті про грецькі рукописи в бібліотеці ВУАН Загінецький кодекс досліджував Д.І. Абрамович⁶. Він досить кваліфіковано визначив складові частини кодексу, зокрема звернув увагу на фрагмент юридичного словника, навів десь з півтора десятка слів прозорої латинської етимології і додав кілька назв подібних списків у головних сховищах грецьких рукописів світу. На думку Д.І. Абрамовича, “ближайшей целью словаря являлся, по видимому, перевод юридических терминов и понятий, заимствованных из Римского права”⁷.

У цій публікації ми оприлюднюємо повний текст уривка цього словника з відповідним палеографічним описом⁸. Фрагмент на арк. 151–151зв. конволюту є, вірогідно, другим аркушем зі словничка, інші частини якого втрачені. Розмір аркуша: 337 x 267; тип розлінування P220 D2 (за Леруа). Пергамент жовтувато-білий, зрештою майже такий, як і в інших «правничих» частинах конволюту. Поле тексту: 247 x 180. Текст написано темно-брунатним чорнилом у дві шпальти (247 x 85), трохи недбало порівняно до письма сучасних йому богослужбових кодексів. Так, не чітко дотримується писар меж правих берегів шпальт; у кожній шпальті мало бути по 42 рядки, проте в першій – 40, пропущено два рядки між словами 9 (тут і надалі подаємо порядковий номер словникової статті у списку) ἀκτοῦσ і 10 ἀγρῶσ, можливо, для одного-двох слів. Мінускульне письмо тексту – середніх розмірів, пряме, відстань між літерами подекуди помітно більша за звичайну. Характер письма досить нерівний, невзірцевий, писар вживає різні способи написання літер β, δ, κ, η, π, σ, не-

стандартні скорочення буквосполучень і кінцевих складів слів. Літера **ι**, зазвичай, написана з двома крапками – **ι̇**, сигма – як **σ**, тобто писар ще не звик до пізнішого вживання кінцевої сигми у формі **ς** (це написання вжито в ст. 11, 12, 29, 67, але дуже нечітко). Проте в двох випадках наприкінці слова він застосує ще давнішу форму прописної сигми, що відповідає кириличній літері **с** (3, 50). Як варіант курсивної літери **δ**, подекуди вжито й прописну її форму **Δ** (А 12, 24, 32; Б 19). Такі ознаки та й загалом використання хронологічно давніших форм написання свідчать про те, що текст словника складали не пізніше XIII ст. Усі початкові літери слів у лівій частині словника вирізняються за розміром (трохи більші за звичайні) і написанням. Початкові літери перших двох слів на **Α** написані брунатним чорнилом, далі – червоною фарбою, на звороті аркуша у п'яти останніх заголовних словах першої шпальти та в перших чотирьох словах другої початкові літери **Α** стилізовані під контурні ініціали та підфарбовані червоним чорнилом. Початкова **Β** у всіх словах стилізована під контурні ініціали з підфарбованою червоним кольором правою щоголюю. На жаль, червона фарба майже всюди згасла й на чорно-білих фотокопіях не відтворюється. Перед початком слів на **Β** накреслена мала заставка у вигляді орнаменту (чергування прямих та ламаних ліній/кутів) з невиразними гілками обабіч. В окремих словах помітно пізніше втручання іншої руки з дрібними орфографічними правками.

Можливо, що словник уклад або переписав сам укладач давнього юридичного збірника або хтось із колег писаря тієї частини конволюту, що представляє статті візантійського права за алфавітом. Про це свідчить і саме письмо, зокрема особливості написання великих літер, прикрашених червоною фарбою. Одним з укладачів цієї частини був Косифіс, син Михайла, який залишив на верхньому березі арк. 123 типовий писарський запис: *Ο Κοσίφης ὁ υἱὸς τοῦ Μιχαήλη τοῦ κόμιτος* і ще кілька монограм на берегах наступних аркушів 124, 126зв., 127. Хоча словник укладено рукою, дуже близькою за характером написання літер до почерку Косифіса, ми не можемо стверджувати ідентичність двох почерків. За всіма ознаками перші три частини рукопису були написані в Південній Італії, де грецькі колонії існували вже від початку першого тисячоліття до Н. Х., а на час створення рукопису залишалися під значним впливом Візантії⁹. Населення цієї частини Італії й зараз зберігає рідну мову й традиції¹⁰, а на той час грецька панувала не тільки в побуті, але й в офіційних паперах.

Пропонований читачеві фрагмент словника починається словом 1 Μ]ακκαβέοι, але це є тільки закінченням попередньої статті, тобто тлумачення невідомого нам слова. По тому йде продовження статей – 74 заголовних слова на літеру **Α**, перше з них 2 Ἀκάρανος, останнє словосполучення 75 Ἄδου οὐστορες. Далі після примітивної заставки йде початок низки слів на літеру **Β** (усього 21 стаття): на першому місці словосполучення 1 Βόνας γρατζί(α), οσταννῶ σταττῶ ὃ 24 Βέρβις.

Подібні списки слів-термінів трапляються, як це зазначав ще Д.І. Абрамович, під різними заголовками у грецьких рукописах інших бібліотек світу, наприклад, у Ватиканській бібліотеці¹¹, в Єрусалимській¹², у зібранні рукописів Московської синодальної бібліотеки¹³ тощо. Зазвичай, вони містять розташовані за абеткою латинські терміни, вживані у середньовічній візантійській юридичній практиці, з поясненнями грецькою мовою. Нам невідомі, на жаль, публікації подібних термінологічних словників у палеографічній або мовознавчій літературі.

Загальна кількість словникових статей у нашому фрагменті – 96 (перша стаття без початку, остання без кінця). Принцип побудови словника загалом абетковий, про що яскраво свідчить не тільки послідовність літер **Α–Β**, але й заголовок перед літерою **Β**: Ἀρχ(ή) τ(οῦ) Β στ(οι)χι(ου) – “Початок елемента **Β**”. Проте в середині статей ці абеткові засади не дотримані, хоча подекуди укладач відчуває саму послідовність літер і, по-перше, подає окремі групи слів, враховуючи другу літеру слова; по-друге, загальна картина розташування груп слів, зважаючи на другу літеру кожного слова, теж загалом тяжіє до грецької абетки. Проте, якщо подивимося на початок “елементу **Β**”, побачимо таку картину розміщення слів відповідно до першого складу та кількості слів: Бо- (1), Боу-(1), Бо-(1), Бі-(3), Бе-(1), Бі-(2), Ба-(3), Бе-(1), Бо-(2), Ба-(2), Бе-(4). Отож, очевидно, що укладач не працював над картотекою слів, розташованих за абеткою, проте, напевно, мав певні філологічні відчуття і, написавши одне слово, скажімо, на початкові Ба- або Бі-, все ж таки відчував потребу додати ще кілька подібних слів.

У списку представлені пунктуаційні знаки та способи відокремлення слів як власне грецької, так і західної традиції – всі слова лівої частини написані з великої літери, практично всі ці слова відокремлені від перекладної частини за допомогою пунктуаційних позначок: крапка або двокрапка. Місце крапки ще залишається не вповні визначеним, це й пізніша новогрецька верхня крапка, і сучасна нижня.

Проте писар ще, здається, не дуже дбав про її місце і ставив крапку частіше посеред умовного рядка. Помітним є вживання двокрапки з тире або тильдою для позначення кінця словникової статті.

Таким чином, після реєстрового слова, написаного з великої літери, відокремленого пунктуаційним знаком – двокрапкою, крапкою або хрестом, йде в рядок з малої літери пояснювальна (перекладна) частина, наприкінці якої теж знак: двокрапка, часом двокрапка і тире або тильда. При переносі останніх складів або цілого слова до наступного рядка (в його кінцевій частині справа), перенесену вверх або вниз частину відокремлено від тлумачень наступної статті колом або напівколом дрібних крапок.

Очевидно, що ліву частину словничка склали слова-терміни, вживані в юридичній практиці греків Південної, або, як казали самі греки, Нижньої Італії. В абсолютній більшості це слова не грецького походження, що вимагало, насамперед, перекладу грецькою мовою. У правій частині, зазвичай, подано найпростішу форму семантизації, тобто одне грецьке слово – відповідник до презентованого терміна, що добре видно на прикладі слів на **В**, в окремих випадках зустрічаємо два-три слова-синоніми. Проте загалом на всі 96 словникових статей припадає 21 “філологічне” пояснення шляхом застосування слово-сполучень та п’ять невеличких статей з досить розлогим “енциклопедичним” тлумаченням терміна (наприклад, до статей 9, 12, 29, 32, 74, присвячених таким важливим темам, як-от: 9 Ἀκτοῦς· τὸ ἐλάυνειν θρέμμα(α)... *ηνατθ χυδοβυ...*; 12 Ἀδεξιενικένδου· ἀγωγή κινουμένη περὶ ἀποκρῦβέντων πραγμ(ά)τ(ων)... *ποζοω ζοδο πρθχοανθχ ρεάεξ...*; 32 Ἀκουίλιος· ἀγωγή κίνουμένη κατὰ μὲν τῶν ὁμολογούντων εἰς τὸ ἀπλοῦν... *позов проти того, що визнає провину... і т.ін.*).

Походження більшості слів досить прозоре: східні (семітські або персидські) етимології – два слова, обидва імена власні (2 Ἀκάρανος, 3 Ἀδάρι); латина (< 4 Arenarius; 5 Actor; 6, 31 Aqua et igni; 8 Abstineo; 9, 34 Actus; 11 Ademptio; 14 Adventicius; 15 Aediles curules; 16, 17 Adjudico; 18 Adeo/Adito; 20 Aditio; 21 Adulterium; 22 Adulter; 23 Adulterina; 24 Adjumentum; 25, 61 Adoptio; 26 Ad + projectio + participo; 27 Adrogo; 29 Acceptilatio; 30 Accessio; 32 Aculeus; 33, 35 Actio; 36 Actor; 37 Alio nomine; 38 Alimenta; 39 Alluvio; 40 Alo; 41 Alternatio; 43 Ambitio; 44 Praetereo; 46 Annalis; 50 Apellatio; 51 Ἀβοροῦμ καὶ ἐπαροῦν < Arborum + herbarum; 52 Argentarius; 53 Arena; 54 Autoritas; 55 Agito; 56 Aureus; 58 Actus; 59 Alternis; 60 Ab + exheredatum; 62 Ad + exhibeo; 63 Astruo (?); 64

Artifex; 66 Ac + certus + latio; 68 *Acutus; 69 Adamas; 70 Arcitenens; 71 Auxiliarius; 72, 73 Armatura; 75 Adjuutores; 1, 15 Bono gratia; 2 Vulgaris + servire; 3 Bona fide; 4, 5 Vitium; 6, 19 Vindico; 7 Veteranus; 8 Vicarius; 9, 10, 12, 16 Vaco, vacantia; 11 Vagantes; 13, 21 Verbus; 14 Verum + gratia; 17 Basterna; 18 Vectigalis; 20 Vendo), грецька мова (10 Ἄγρός, 19 Ἀναδέχομαι, 45 Ἀμφιάσις, 47 Ἀντιγραφή, 48 Ἀναπλοκή, 49 Ἀπελάτης, 57 Ἀναλούν, 67 Ἀνήκοι, 74 Ἄστατοι δωροφόροι τεσσαράριοι), решта – не точно, але, вірогідно, теж греко-латинського походження (7 Ἀβελτίω < Aversio ?; 12 Ἀδεξενικένδου < Ad + eximo + ?; 13 Ἀδέστιτα < Ad + aestuo ?; 42 Ἀοίον < ?; 65 Ἄλουκίονος < *Alucionus ?). Серед етимологізованих грецьких і латинських слів трапляються середньовічні форми, незафіксовані в словниках мови класичної доби, а також у доступних нам виданнях. У багатьох випадках у лівій частині представлені для тлумачення словосполучення як такі (37 Ἄλιου νόμινε, 50 Ἀπελάτης μήκους, 72 Ἀρματοῦρα πρίμαν, 73 Ἀρματοῦρα σιμησσάλια, 74 Ἄστατοι δωροφόροι τεσσαράριοι, 75 Ἄδου οὔστορες, 1 Βόνας γρατζια, 2 Βουγαρούου σερούερε) або їхні лексикалізовані форми, що походять від латинських або грецьких сполучень на кшталт прикметник+іменник+сполучник+іменник (31 Ἀκούα ετίγη, 6 Ἀκουετιγύνη), прикметник+іменник (3 Βοναφίδε), прийменник + іменник (+ герундій): 26 Ἄδπρα-ετζηούν партикпанδούμ, 28 Ἄδσιγνάτζιον, 66 Ἀκεртиλατίονα. Тільки шість заголовних слів оформлені як дієслова (27 Ἄδρογατεύω, 18 Ἄδυτεύω, 19 Ἀναδέχομαι, 8 Ἀστηνατεύσαι, 4 Βιτουάβε, 2 Βουγαρούου σερούερε), решта іменники або субстантивовані дієприкметники і прикметники.

Орфографія у всьому текстові дещо хибна, як це характерно для багатьох рукописів тієї доби, а в нашому випадку, враховуючи ще й своєрідне написання окремих літер, це подекуди ускладнює етимологізацію, напр., 67 Ἀνήκοι (ἱ ἄνοικοι) εὔτελεῖς, де не розрізняються літери **v/μ** і **κ/β**. Умовним треба визнати подання нами в цій публікації кінцевої літери **μ** у деяких словах лівої частини як **v**, що більше відповідає грецькій фонетиці, хоча в латині, природно, маємо закінчення **-m**. Писар зазвичай використовує єдине написання для позначення обох літер, і нам важко зрозуміти, наскільки далеко пішов процес засвоєння пропонованих у лівій частині латинізмів. Так само немає впевненості в запропонованому в цій публікації передаванні кінцевого голосного як **v** (у закінченнях іменників чоловічого роду в родовому відмінку однини) (53, 56), оскільки в тексті однаково позначені **v** та **v**. На жаль, без відповідних контекстів питання не має позитивного вирішення.

Впадає в око невизначеність писаря щодо розрізнення якості придихів над початковими голосними, не дотримується він і правил поставлення наголосів, часто вони й зовсім відсутні або мають декоративний характер. Помітним є й помилкове передання звука **ι**. У цілому, дотримуючись традиційних правил скорочення грецьких літер, укладач широко використовує титла для різних за складом буквосполучень, особливо наприкінці слів. Не витримані вповні морфологічні принципи подання слів, передовсім категорій однини-множини (70 Ἀρκοίτης + σαυτάριοι), відповідності між лівою та правою частинами списку щодо частин мови та їх узгодження у відмінку й числі (53 Ἀρρένης · κυνηγίου). Частина заголовних слів, вірогідно, вирвана з контексту в їхній синтагматичній формі. Характерним є вживання давньогрецьких форм інфінітива в аористі як основної інфінітивної форми у лівій, пояснювальній, частині словничка. Форма більшості запозичених слів досить перекручена відносно їхніх латинських етимонів, відчутні впливи грецької фонетичної системи, але швидше йдеться про гібридні словоформи, вживані двомовними громадянами Візантійської імперії в Південній Італії. За відсутності у нас самих юридичних текстів, написаних у Південній Італії X–XIII ст., для широких лінгвістичних узагальнень київський список не дає достатнього матеріалу. Проте можна відзначити передання латинського **л**, як грецьке **ν** (41, 59), а звука **ρ**, як **λ** (7), утворення дієслів від латинських основ за допомогою грецького суфікса -εω (18, 27), невизначеність у переданні латинських ненаголошених голосних, вставні голосні, втрати окремих приголосних або їхньої якості (51 Ἀβροῦμ καὶ ἔλαροῦν < arborum et herbarum) і разом з тим додання кінцевої **ν** (72) тощо. Про усталені кореляції голосних і приголосних, про морфологічні та синтаксичні особливості мови грецьких нотаріальних рукописів Нижньої Італії XI–XV ст. детально писав сучасний грецький дослідник Константінос Мінас¹⁴, проте його дослідження торкається тогочасної грецької мови документів у її відношенні до класичної аттичної традиції і містить незначну кількість прикладів латинських запозичень, з яких, власне, складається наш фрагмент. Мова пояснювальної частини словничка, властиво книжна грецька, так само не зовсім прозора з класичного погляду, трапляються запозичення з латини (9 iter, via; 12 personalia, causa), середньовічні форми слів тощо.

За своїм лексичним значенням слова майже однорідні. До правничої лексики або до сфери суспільно-економічних відносин належить більшість слів, наприклад: *позивач* 5, *позбавляти* 8, *адюльтер*

(зрада) 21, фальшивомонетник 22, зрадниця (або фальшива) 23, посаг 24, усиновлення 25, додатковий відсоток 30, аліменти 38, річні 42, вікарій 8, помста (віндікта) 6, ветеран 7, вакантний 10 тощо.

До безпосередньо військово-технічної термінології можна віднести такі слова: панцирники 69, лучник 70, збройні вправи 72, 73.

До побутової, загальноновживаної лексики, на наш погляд, належить тільки два слова, що мають термінологічне значення також у правничій сфері: 10 Ἀγρὸς· χωρὶς τῆς κώμης τῶν οἰκητόρων τόπος поле – місце без мешканців села, 56 Ἀυρέω· χρυσίου (з) золота.

Помітно виокремлюється самий початок тексту, де знаходимо слова, аж ніяк не пов'язані з юридичною практикою. Так, уже перша стаття містить посилання на добре відомих в історії Маккавеїв. Найвірогіднішими джерелами інформації про події на Близькому Сході для греків Італії (утім, і для нас теж) були чотири Книги Маккавеїв та історія “Іудейської війни” Йосипа Флавія. Саме там мав би бути якийсь термін, або, швидше за все, власне ім'я, наприклад, Антіоха IV Єпіфанія або його наступника, теж Антіоха, які могли вимагати пояснення з використанням слів “маккавеї” та “перси”, з якими воювали Селевкіді. Як відомо, Антіох IV вирушив проти персів аби зібрати гроші на війну в Іудеї, але помер на зворотньому шляху у Вавілоні. Яке саме тлумачення закінчують слова “Маккавеї за часів персів” у нашому фрагменті, ми на разі не знаємо.

Наступне слово “Акаранос”, що його укладач тлумачить як “деспот”, тобто володар, пан, поки що теж залишаємо без коментаря. А от ім'я “Адар” змушує нас знову звернутися до Книги Маккавеїв (I, 7: 43–49; II, 15: 36) або Йосипа Флавія, звідки дізнаємося, що таку назву має дванадцятий місяць року, на тринадцятий день якого відбулася битва Іуди Маккавея з Никанором (до речі, цей день святкують і зараз). Проте ця назва, безперечно, відома всім сходознавцям, як назва місяця, що передує нісану (квітню) за стародавнім вавілонським календарем. Наш укладач, однак, подає свою версію: це ім'я великої влади (архонта ?) за часів персів, що й зазначено, на його думку, в мучеництві св. Ірини (5 травня за грецьким Місяцесловом), яка, власне, й народилася й засвідчила віру в Персії. Назване ім'я “влади” дуже нагадує перекручене ім'я царя Дарія, і, хоча в слов'янських літописах насправді можна зустріти форму “Адаріан” замість “Дарій”¹⁵, навряд чи плутанина зайшла так далеко і в грецьких джерелах. Додамо, що Ірина (Пенелопа) жила десь у 40-х роках першого століття після Н. Х. за перського царя Сапора II за одними джерелами (або від 315 р. за

царя Саворія чи Саваха в місті Маггедоні у Фракії або Македонії за іншими), була ученицею ап. Тимофія, що пристав до св. ап. Павла, постраждала за часів Доміціана (або Траяна) й померла своєю смертю у вигнанні в грецькому Ефесі (або була спалена в Салоніках)¹⁶. До чого в юридичному словнику всі ці історії, ми не знаємо, але ім'я Ірини носила одна з найвідоміших імператриць Візантії – дочка Андроніка Дуки, дружина Олексія й мати Анни Комніної, Ірина Дукеня, яка жила в 1066–1123 рр., саме тоді, коли, вірогідно, й було укладено розглянутий термінологічний словник.

На жаль, ми на цей час через відсутність достатніх контекстів і довідкової літератури не можемо дати вичерпні тлумачення всіх слів фрагмента, тому залишаємо на майбутнє розгляд власне семантичних змін латинських етимонів у мові грецького нотаріату, що, на наш погляд, складає надзвичайно цікаву тему греко-латинської медієвістики. Відсутність контекстів не дозволяє на разі й довести думку про помилковість окремих тлумачень як таких, що були списані з інших лексикографічних джерел, але проставлені в хибних місцях щодо лівої частини. Такі думки виникають особливо щодо статей 28, 42.

Загальний характер словничка, непослідовність у тлумаченнях слів, примітивний і часом незрозумілий характер самих пояснень наближають його до непрофесійних (нефілологічних), з сучасного погляду, і водночас фахово обмежених колом користувачів оказіональних допоміжних списків термінів, що їх створювали самі укладачі рукописних збірок для себе або майбутніх читачів кодексів. Опосередковано про це свідчить і характер, яким написано рукопис – не каліграфічним, а досить простим почерком людини, яка пише із власної потреби, можливо нотар, правознавець, учитель, непрофесійний писар. За формою та змістом більшість тлумачних статей словника нагадує маргінальні або міжрядкові глоси: короткі пояснення слів через синоніми. Вірогідно, що словник мав прислужитися додатком до другої частини конволюту, тобто до абеткового викладу основних понять візантійського права, у якому на той час накопичилося чимало слів латинського походження. Проте наскільки можна судити з представленого фрагмента, абсолютна більшість його термінів відсутня у текстах постанов або “новел” візантійських імператорів, у збірниках юридичних текстів і законів, які зазвичай писали граматично виваженою канцелярською мовою. Репрезентований словник містить багато слів, незафіксованих, наприклад, у відомих словниках середньовічної латини та грецької мови Дюканжа, основними джерелами яких були

також і візантійські кодекси, зокрема юридичного змісту. Очевидно, що словниковий склад нашого фрагмента тлумачного словника відбиває стан живої мови самої юридичної процесуальної практики – спілкування людей під час підготовки справи до слухання та її судового провадження в умовах значної мовної інтерференції і двомовності грецького населення Південної Італії. Саме про таку умовну мову нотаріусів і правників, що набула поширення у містах, згадував у своїх дослідженнях К. Мінас¹⁷. Проте укладений ним словник італійського грецького діалекту¹⁸ теж не охоплює слів із представленого нами фрагмента, який на цей час залишається єдиною відомою нам пам'яткою суто юридичної мови італійських греків цієї доби.

Для висвітлення можливих джерел наведених у фрагменті термінів ми звернулися до описаного нами 1994 р. словника юридичної латини XIV ст.¹⁹ Навіть поверховий огляд змісту словника за тематичними рубриками на арк. 1–183в. рукопису дає нам зо два десятки термінів римського права, що сповна відповідають установленим латинським етимонам тих еллінізованих форм, які представлені в київському фрагменті: *ad exhibendum*, *actionibus*, *acceptilationibus*, *adulterius*, *ambitio*, *arrogatio*, *arborum*, *vectigalis* etc. Отож, начебто вповні підтверджується висновок Д. Абрамовича про перекладний характер словника. Проте, зважаючи на суттєву еллінізацію латинських термінів, пристосування їх до грецької фонетичної та граматичної системи, подання поряд із латинськими за походженням словами низки грецьких слів і власних імен, здається, точніше було б сказати, що словничок насправді віддзеркалює стан повсякденної правничої практики середньовіччя з переплетінням класичної латини, аттичної греки й неологізмів поточної доби.

¹ Див.: Zacharia a Lingenthal. *Jus Graeco-Romanum*.– Lipsiae, 1857.– Pt. 5.– P. 21–705.

² *Ibidem*.– Pt. 3.– P. 244–316.

³ Повний опис рукопису див.: *Чернухін Є. К.* Грецькі рукописи у збірках Києва : Каталог.– К. ; Вашингтон, 2000.– С. 39, 47–49.

⁴ ІР НБУВ, Інвентарні книги № 1–2 I-го підвідділу (ф. І).– Арк. 23–29.

⁵ Арх. ІР НБУВ, оп. 1, спр. 75. Щоденники праці відділу за час з 21 червня по 6 липня 1921 р. та з грудня 1922 р. по листопад 1924 р. Рукопис (автограф) Г. Житецького, арк. 2–3. Пор. детальніше в книзі: *Чернухін Є.К.* Грецька рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV–XX ст.– К., 2002.– С. 75–76.

⁶ Про співпрацю Д. І. Абрамовича з ВУАН див.: *Чернухін Є.К.* Грецька

рукописна спадщина в Києві. Історіографія та огляд матеріалів IV – XX ст.– С. 26–35; окрема стаття “Д. І. Абрамович як дослідник грецьких рукописів” передана до “Українського історичного журналу”.

⁷ Арх. ІР НБУВ, оп. 3, спр. 5. Абрамович Д.І. Авторський рукопис наукової роботи “Грецькі рукописи бібліотеки АН УРСР”, арк. 43.

⁸ Короткі відомості про вірогідні грецькі та латинські етимології фрагмента були вперше оприлюднені на конференції, присвяченій пам'яті проф. С.В. Семчинського, див.: *Чернухін Є. К.* Юридичний словник XII ст. за грецьким кодексом ІР НБУВ, ф. І: 137 // Наукова спадщина професора С.В. Семчинського і сучасна філологія : Зб. наук. пр.– К., 2001.– Ч. 2.– С. 544–548.

⁹ Про візантійські епархії в Італії VI–XI ст., а також бібліографію XIX ст. див. у статті: *Старицький Й. В.* Візантійские епархии в Южной Италии // *Тр. КДА.*– 1907.– Т. 1.– С. 15–50; *Он же.* Греческие церкви в Италии // Там же.– 1905.– Т. 3.– С. 29–50. Найновішу бібліографію щодо еллінізму в Італії можна знайти в книзі: *Μηνᾶ Κ.* Ἡ γλώσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.– Ἀθήνα, 1994.– Σ. 13–18.

¹⁰ Найповніша бібліографія дослідження грецьких діалектів в Італії представлена в історичному словнику: *Καραναστάση Α.* Ἱστορικόν λεξικόν τῶν ἑλληνικῶν ιδιωμάτων τῆς Κάτω Ἰταλίας. Т. 1–5.– Ἀθήνα, 1984–1992. Про сучасну зацікавленість мовознавців станом італійських діалектів новогрецької мови і стан самих діалектів з відповідною бібліографією див.: *Profili O.* The Greek Language in Southern Italy // *Dialect Enclaves of the Greek Language.*– Athens, 1999.– P. 107–112; *Eadem.* The Revival of Grigo in the Greek Community of Salento // *Ibidem.*– P. 121–128; *Katsoyannou M.* The Idiome of Calabria // *Ibidem.*– P. 113–120.

¹¹ *Feron C., Battaglini F.* Codices manuscripti graeci Ottoboniani bibliothecae Vaticani.– Roma, 1893.– P. 92, 138.

¹² Ἱεροσολυμιτικὴ βιβλιοθήκη ... / Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως.φ Ἐν Πετρούπολει, 1891–1915.– Т. 4.– Σ. 37–39.

¹³ Систематическое описание рукописей Московской Синодальной (Патриаршей) библиотеки. Ч. 1. Рукописи греческие / Сост. архимандрит Владимир – М., 1894.– С. 659 (№ 434), 477 (№ 327), 480 (№ 328).

¹⁴ Див.: *Μηνᾶ Κ.* Ἡ γλώσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἑλληνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.– Ἀθήνα, 1994.

¹⁵ О царе Адариане // Памятники старинной русской литературы, издаваемые гр. Г. Кушелевым-Безбородко.– СПб., 1862.– Вып. 3: Ложные и отреченные книги русской старины, собранные А.Н. Пыпиным.– С. 58; проте в іншому списку – Дарій: Памятники отреченной русской литературы / Тихонравов Н. С.– СПб., 1863.– Т. 1.– С. 269.

¹⁶ Грецька церква нової доби у тлумаченні життя св. великомучениці Ірини зазвичай йде за відомим укладачем «Життя святих» Никодимом (Ο Συναξαριστής... Νικοδήμου Ἀγιορείτου. Т. 10. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1845. Σ. 26–30). Проте відомі інші версії, пор. відповідні зауваги архім. Сергія

(Сергий, архимандрит. Полный месяцеслов Востока.– М., 1876.– С. 123–124) з посыланнями на Діяння Святих (Acta Sanctorum... Maii.– Venetiis, 1738.– Т. 2.– Р. 4–5). У зазначених життях св. Ірини ім'я Адар не зустрічається, а її конфесійними опонентами є правителі Саворій та Седекій.

¹⁷ Μηνᾶ Κ. Ἡ γλώσσα τῶν δημοσιευμένων μεσαιωνικῶν ἐλληνικῶν ἐγγράφων τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας.– Ἀθήνα, 1994.– Σ. 26–28.

¹⁸ Там само.– С. 187–385.

¹⁹ Чернухін Є.К. Рукописна латинська книга в фондах Інституту рукопису // Рукописна та книжкова спадщина України.– К., 1994.– Вип. 2.– С. 179.

Фрагмент словника юридичних термінів. XI–XII ст.
(IP НБУВ, ф. I, 137. – Арк. 151–151 зв.)*

- Арк. 151 1 Μ]ακκαβέοι κατὰ πέρσασ ·
 2 Ἀκάρανος τουτεστί δεσπότησ·
 3 Ἀδάρ ὄνομα μεγάλησ ἀρχ(ῆς) κατὰ | πέρσασ. οὕτωσ εὔρον
 ἐν τῷ μαρτυ | ρίῳ τῆσ ἀγί(ας) Εἰρήνησ μαρτυρησάσῃσ | ἐν
 τῷ περσίδῃ · †
 4 Ἀρρενάριοσ ἀρκοπέκτησ
 5 Ἀκτῶρ · ὁ ἐνάγων ἢ διώκων·
 6 Ἀκουετιγύνη, ὕδατοσ ἢ πυρ(ός) | ἀπαγόρε(υσις) οἶον. μὴ
 ἕξεστι[v] τ(ὸν) | καταδικαζόμενον. λαβεῖν | ἐκ τοῦ τόπου
 ὑδωρ·
 7 Ἀβελτίων · ἐξετάσῃσ ἢ ἀπαλῃ | φι
 8 Ἀστηνατεῦσαι · ἀποσχεῖν ἀλώσεισθαι ·
 9 Ἀκτοῦσ · τὸ ἐλαύνειν θρέ | μματ(α) ἢ ὑποζύγια · ἢ ἄμαξαν |
 οὔια ἐστί, τὸ περιῖναι καὶ δια | κῖνεῖν καὶ ἐλαύνειν. περιέ |
 χει τοίνην ἢ ἄκτους. το ἴτερ | και τοῦ υἱα τὴν ἄκτους· †
 10 Ἀγρὸσ· χωρὶσ τῆσ κώμησ | τῶν οἰκητῶρον τόποσ· †
 11 Ἀδέμπτια· ἀφιέρωσις ἢ ἀγορα | σία·
 12 Ἀδεξενικένδου· ἀγωγή κινουμένη | περὶ ἀποκρυβέντων
 πραγμ(ά) | τ(ων). ἢ ἀπαιτοῦσα τὸ πρ(ᾶ)γμ(α) ὅποι | ον ἦν ἐν

* Текст подається у максимально наближеному до оригіналу вигляді з нумерацією в межах кожної з двох літер окремо, з позначенням рядків, розкриваючи скорочення й тигла у круглих дужках за правилами класичної орфографії. У квадратних дужках наведено відсутні в тексті, сумнівні або нечітко визначені літери. – Є. Ч.

προκατάρξει . είτε σημαί | νόμενον ἔχειν ἐξ αὐτοῦ κέρδος |
 είτε πρὸ τῆς πρώτης προκα | τάρξεωσ . είτε μετὰ τὴν προ |
 κάταρξιν· καὶ ἄλλωσ ἀγωγή | περὶ ἐκινεῖτο . ἥτις τὸ φαι |
 νόμ(ενον) ἅπαν ἔτει . ἀναγκαία οὐ | σα τῆς τῶν πραγμάτων
 κτῆ | σεωσ · εἰ (δὲ) ξηνηκένδουν και περ | συνάλια, ἀρμोजει .
 οὐ μόνον | δεσπότηαις . ἀλλὰ καὶ πάντ(α) διαφέ | ρει πετοῦσα
 το πρᾶγμα . ὁποῖον ἦν | ἐν προκατάρξει μετὰ πάσασ καὶ ||
 σ(ας). καύσα δὲ ἐστὶν εἴτι ἐ μέλλον(τα) | ἔχειν εἰ εὐγνωμόνωσ
 ἡμῖν ἀπεδό | θη τὸ πρᾶγμα . ἐν καιρῷ τῆς προκα | τάρξεωσ · †
 13 Ἐδέσπιτα · διατετιμημένα ·
 14 Ἐδιβεντίουν · ξένος·
 15 Ἐδιλισκουρούλ· δημόσι(ος) δικαστήσ
 16 Ἐδιουδιτεύων· προσκυρῶν·
 17 Ἐδιουδίκησοσ· εἰστὸ δικαστήριω
 18 Ἐδυτεύω . προέρχω[μαι]
 19 Ἐναδέχομαι . διηγούμαι .
 20 Ἐδυτίων· προχώρησις ὑπει | σέλευσιν ·
 21 Ἐδουλτέριον · μ[ο]ιχεία.
 22 Ἐδουλτὸρ· παραχαράκτησ
 23 Ἐδουλτερίνα · νόθος ·
 24 Ἐδουμεντίκιν· ἡ παρα π(ατ)ρὸσ· | δεδομένη προῖξ ·
 25 Ἐδουπτίων· ὑιοθεσίαν·
 26 Ἐδπραετζηοῦν παρτικηπ(αν)δοῦμ· | ὁ εἰσ εἰσ αὐτὸν
 ανασχόμενωσ μερίσ(ασ)θαί τ(ῆν) τιμ(ῆν)· †
 27 Ἐδρογατεύω· ὑιοθετῶ ·
 28 Ἐδσιγνάτζιον· προκύρωσ(ις). αἰγιάλο(ν) | ἐστὶ, μέχρισ
 οὐ τὸ μέγιστην θαλάσσησ | ἐκτρέχει κύμα · †
 29 Ἐρκεπιλατίων· εἰκόνηκη καταβολῆ | ρήμασι τυπικῶσ
 γῖνομένη (καὶ) | ἄλλωσ ἀνάληψισ ἢ ἐκδοχῆ | ἢ ἐλευθερία,
 δι' ἀμοιβαίασ ἐπερω | τήσεωσ ὅτε χρεωστεῖσ . ἐπερωτήσεῖσ |
 τὸν δανειστὴν ποιεῖσ μοι ἀρπηλατί | ωνα εἰσ ν(ό)μ(ον)
 πέντε . ὁ δὲ ἀποκρι | θεῖσ, λέγει ποιῶ ·
 30 Ἐκεσσία · προσθήκη τόκου · †
 31 Ἐκούα εἰγῆ· ἀγωγή ὕδατ(ος) (καὶ) πυρὸσ .
 32 Ἐκουίλιος· ἀγωγή κίνουμένη κα | τὰ μὲν τῶν
 ὁμολογούντων εἰστὸ | ἀπλοῦν . κατὰ δὲ τῶν ἀρνούμενων |
 εἰστὸ διπλοῦν . κινεῖται (δὲ) καὶ κατὰ | ὑβριστῶν ἔχουσαν
 τιμωρίαν. ἐφεῖ | τω γ(άρ) τοῖσ πάτρωσι, μετρίωσ | σωφρονίζειν
 τοῖσ ἀπελευθέρου

- Αρκ. 1513β. καὶ ἄλλωσ . ἀγωγή κατὰ τοῦ ζημιώσ(αν) | τοσ . αὐτῆ (δὲ) ἡ
ἀγωγή κατὰ τούτων προ | καταρχθήσα . ζώντων τῶν πρωτο |
τύπων, εἰστὸ διπλοῦν ἔχειν τὴν ἀπαί | τησ(ιν) . μὴ ἀχθείσα
εἰστὸ διπλοῦν, κῖ | νεῖται κατὰ τοῦ κλάψαντος κοινὸν |
πράγμα . εἰ καὶ κατὰ κληρονόμων | δίδοται
- 33 Ἄκτιόνικουσ· ἀγωγή
34 Ἄκτούσω· ὀδὸς ἐλασία·
35 Ἄκτίων· δίκαιον. Τὸ ἀπαιτούμενον δι | καστηρι(ον)
36 Ἄκτος· ἐνάγωγ
37 Ἄλιου νόμινε· ἄλλοτρίω ὀνόματ(ι) κῖ | νεῖν τὴν
ἀγωγήν ἐν δικαστηρίω·
38 Ἄλιμέντα· διατροφάσ·
39 Ἄλουβιον· πρόσχυσις πρόσκλησ(ις) | ἦν ἐπάξεισ
λαμθάνουσαν· ὃ καὶ κέρδος | ἀφανὲσ λέγεται·
40 Ἄλούβια· ἀναθρεπτικὴ· ἡ ὁμογάλακτος· †
41 Ἄντερνάντιον· ὃ ἐπ(αμ)φοτεριμός
42 Ἄδιον· δίδωσίμαι εἰσ ν(ό)μ(ον) ἰ' ἡ στοιχῶν | τὸν οἰκέτην·
43 Ἄμβιτιον· π(ερὶ)δρομὴ κολακεία | δῦσώπησις· †
44 Ἄπραετώρητος· ἄμε | ληθεῖσ ἀμνημόνευτοσ ἔαθεῖσ·
45 Ἄμφιάσις· ἐνδύματα·
46 Ἄνάλια· ἐτήσια ἐνῖάυσια·
47 Ἄντιγραφὴ· διάταξις
48 Ἄναπλοκὴ· ἀνάλυσις ἤτοι π(ερὶ)γραφὴ·
49 Ἄπελάτης· ὃ τὰ θρέμματα ὑποσύγχρω[μενοσ]·
50 Ἄπελάτης μήκουσ· προσηγορί(α)
51 Ἄβοροῦμ καὶ ἐπαροῦν· δένδρων | τμηθέντων·
52 Ἄργεντάριουσ· ἀργυροκόποσ· †
53 Ἄρρένησ· κυνηγίου·
54 Ἄκτοριτάτης· αὐθεντίας·
55 Ἄγήτουσ· ἀγωγοὶ ἀντλήσεωσ ὑδάτ(ων)
56 Ἄυρέω· χρυσίου· †
57 Ἄναλοῦν· ὕδωρ σ(ωτη)ρίασ·
58 Ἄκτοσ· πράξις·
59 Ἄλτιοροῦν λέγον· ἀπὸ πολλ(ῶν) νόμων·
60 Ἄενδερρέτατου· ὃ μὴ κληρονομῶν·
61 Ἄδόπτια· τεκνοποίησις· ||
62 Ἄδέξιαβένδου· πρὸ(ς) τὸ παρέχειν
63 Ἄσῶρ· π(ερὶ)πλοκαὶ
64 Ἄτίφικεσ· τεχνοποιοὶ·

- 65 Ἄλουκίονος · τυφλότης ·
 66 Ἄκερτιλατίονα · ἔρευνα ·
 67 Ἄνήκοι · εὐτελείς · †
 68 Ἀκούλτος · πόρνος·
 69 Ἄνδαμάτε + κατάφρακτοι +
 70 Ἄρκοίτης + σαγιντάριοι +
 71 Ἄυξελάριοι + ὑπασπισταὶ +
 72 Ἄρματοῦρα πρίμαν + ὄπλων μελέτη πρώτη(η)
 73 Ἄρματοῦρα σιμησάλια + ὄπλ(ων) | μελέτη μίζων · · †
 74 Ἄστατοι δορωφόροι τεσσαράρι(οι) + ὄι τὰ | σύμβολα ἐν τῷ καιρῷ της συμβο | λῆσ τῷ πλήθ(ει) π(ερι)φημίζ(οντες) · †
 75 Ἄδου οὔστορες ὑποχ(οι) + ὑποσυνηθη

αρχ(ῆ) τ(ο)υ Β στ(οι)χι(ου) · †

- 1 Βόνας γρατζι(α) · καλὰς χάρις
 2 Βουγαρούου σερουέρε · φανερ(ώσεως) ἐκίπτ(ων)
 3 Βοναφίδε · καλῆ πίστει · †
 4 Βίτουάβε · μέμψιν ἔχει ·
 5 Βιτίωνι · αἰτία μέμψε(ως) ·
 6 Βίνδικτα · ἐκδίκησις ·
 7 Βετράνος · τουτέστι γέρωντ(ες) ρῶ(μης) ·
 8 Βικάριος · ἐκπρόσωπος·
 9 Βικάντια · σαβοῦρα ·
 10 Βακαντίβων · ἀργὼν ·
 11 Βαγιάνδοι · μάταιοι · †
 12 Βακάνδιουμ· ἀξιωματικοὶ ·
 13 Βέρβοις · τῶν ρημάτων
 14 Βοροκρατία · καθαρὰ πράσ(ις) ·
 15 Βονοκράτια · ἀγαθὴ χάρις ·
 16 Βακάντια · ἀκληρονόμητα | ἄπρακτα · ἀδέσποτα · ἦτοι σχο | λάζοντα πράγματα · †
 17 Βαστέρνιον · διαβατικὸν ·
 18 Βεκτίκαλον · τὸ εἰς ἐμφύτευσιν δοθὲ(ν)
 19 Βενδίκτιον · διεκδίκου ·
 20 Βένδεις · στήσαι ·
 21 Βέρβις · ἀγωγή συνισταμ(ένη) ἐξ ἐπερω [τήσεων